

In 1799 werden aan de mond van de Vecht bij Muiden aarden batterijen aangelegd. De twee batterijen aan de zuidoever zijn verdwenen. De batterij op de westoever werd in 1852 voorzien van een verdedigbare toren, de westbatterij

BERT FRANSEN

Enthousiasme voor 20e eeuwse verdedigingswerken

Een gotisch raadhuis, een sfeerbepalende molen, een zeventiende eeuwse herenhuys: zeker het beschermen waard. Maar geldt dat ook voor een twintigste eeuwse verdedigingswerk? Zoals de veertig forten van de Stelling van Amsterdam? Voor de Stichting Menno van Coehoorn is dat geen vraag. De stichting ijvert al sinds 1932 voor het instandhouden van buiten militair gebruik gestelde verdedigingswerken. Haar voorzitter J. Sneep: 'We krijgen mensen uit alle landen van de wereld op bezoek. Ze zijn vol bewondering voor wat er van de Stelling van Amsterdam over is.' Een interview met hem. Over een baanbrekend beschermingsinitiatief van de provincie Noord-Holland. Over verloren gegane werken. De Stelling van Amsterdam. Het gevoelige onderwerp van de Duitse bunkers.

De *Wrekers* was een tv-serie met allerhande excentrieke types. Min of meer in deze sfeer plaatsnemend, reis ik naar de heer J. Sneep, voorzitter van de stichting Menno van Coehoorn. Zich opwerpend als beschermer van buiten gebruik geraakte verdedigingswerken, waar mijn bakker niet aan mee doet. Op een paar honderd meter van zijn huis passeer ik een namaak-oudgotische toren... Excentriek is hij toch niet. Wel kolonel buiten dienst ('die man weet wat verdedigen is!'). En ook zo'n beetje verslaafd aan verdedigingswerken, gezien het enthousiasme waarmee hij erover vertelt.

Het is niet zo heel toevallig, dat hij voorzitter werd van Menno van Coehoorn. 'Ik behoor tot een van de laatste categorieën, die voor de oorlog op de Koninklijke Militaire Academie in Breda les heeft gehad in

vestingbouwkunde. In de jaren 50 ben ik bijna tien jaar *eerstaanwend* ingenieur der genie in de provincie Utrecht geweest, waarbij ik defensieobjecten beheerde. Daar behoorden tientallen forten toe. En bij die gelegenheid loop je tegen zo'n stichting aan.'

Sneep legt nog even uit waarom verdedigingswerken het beschermen waard zijn. Als je stoffelijke gedenktekenen van de geschiedenis wilt behouden, zegt hij, dan moet je niet alleen aan raadhuisen, herenhuizen, stoomgemalen, kerken denken. Daar horen militaire werken ook bij, 'de verdedigingswerken van een stad en de overgebleven forten in linieën, waarmee we in nationale zin hebben kunnen overleven.' De toon wordt altijd wat gedragen bij deze materie. Militaire verdedigingswerken zijn 'stille getuigen van ingrij-

pende historische gebeurtenissen,' lees ik in een of ander verslag. 'Monumenten in de betekenis van herinneringsteken; als leerstuk ter overpeinzing en waarschuwing.' En: 'historisch bronnenmateriaal voor de wetenschap, met name de cultuurschiedenis en architectuurgeschiedenis.'

Noord-Holland voorop

De provincie Noord-Holland staat hier wel achter. Dat is nog zwak uitgedrukt, want zij heeft eind vorig jaar als enige een aantal verdedigingswerken uit de twintigste eeuw een wettelijke bescherming gegeven. Het gaat om betonnen *loopgraven*, *scherfvrije onderkomens* voor manschappen, *schuttersputjes*, *kazematten*, *geschuts-emplacementen*, *munitiebewaarplaatsen* en een *tankhindernis*.

Dit is echt uniek, want monumenten van na 1850 worden nog maar mondjesmaat beschermd. Menno van Coehoorn is er dan ook bijzonder gelukkig mee. De heer Sneep: 'Een geweldig initiatief. Want wat zegt de Monumentenwet: een gebouw, terrein of aanleg moet tenminste 50 jaar oud zijn om in aanmerking te komen voor wettelijke bescherming. Maar deze wet laat ruimte aan de provincie om met een monumentenverordening te komen, een monu-

mentenkommissie in te stellen, de provincie heeft daar gebruik van gemaakt. Noord-Holland heeft gezegd: wij vinden dat de bescherming van die hele trits van verdedigingswerken vanaf de Romeinse nederzettingen en middeleeuwse muren tot en met de laatste fase niet ergens moet stagneren. Als je bereid bent de resten van Romeinse nederzettingen, middeleeuwse kastelen, vestingen uit de tachtigjarige oorlog of een fort uit de vorige eeuw te behouden, dan moet je consequent zijn en ook de laatste ontwikkeling meenemen.'

De provincie Noord-Holland heeft verdedigingswerken tot 1940 bescherming gegeven. Dat wil dus zeggen dat de allerlaatste fase, de bunkers die door de Duitsers in de jaren '40-'45 werden gebouwd, niet wordt meegenomen. Ik kom er straks nog op terug.

Verloren gegaan

Je gaat pas wettelijk beschermen, als het nodig is. Verdedigingswerken nu oefenen blijkbaar een bijzondere aantrekkingskracht uit op de sloper. De heer Sneepe: 'Als we het jaar 1940 als uitgangspunt nemen, dan blijkt, dat er nog maar een fractie over is van de verdedigingswerken die er toen waren. Een luttel aantal objecten. Wij moeten dus zorgen dat ze wettelijk beschermd worden. Als toch ooit de noodzaak zich zou voordoen om iets op te ruimen, wat niet zeldzaam is, dan kun je daar altijd een afzonderlijk besluit over nemen. Maar het glipt je dank zij die wettelijke bescherming niet uit de vingers!'

Sneepe doet een somber verslag van verloren gegane objecten. 'In de jaren 37-40 zijn aan de Maas ten behoeve van de Maasverdediging van Eindhoven tot Gravenhonderden kazematten (scherfvrije gewapend betonnen gevechtsofstelling-bf) gebouwd voor de bemanning van de mitrailleurs van de infanteriebataljons, die daar zaten. Daar is in de meidagen van 1940 op verscheidene plaatsen gevochten, er zijn mensen gesneuveld, een groot aantal is gewond geraakt in en om die kazematten. Wij zijn enige jaren geleden begonnen met inventariseren wat er nog was. Dat was

niet meer dan vijf procent. De rest was verdwenen in de grindgaten, in de rivierverbeteringen van Rijkswaterstaat, noem maar op. Wij zijn nu bezig om te proberen de laatste functionele eenheid die daar nog aanwezig is, die zich uitstrekt over een paar kilometer in het noorden, in stand te houden. En zo gaat het overal. Dus het is de hoogste tijd.'

De stichting Menno van Coehoorn is op dit moment in gesprek met drie provincies. Zullen ze het voorbeeld van Noord-Holland volgen? Sneepe verwacht, dat de provincie Utrecht de zaak 'stelselmatig' wil gaan aanpakken, maar meent ook dat Noord-Holland vergeleken bij de rest van Nederland 'ver voorop' loopt.

Wat heeft de provincie Noord-Holland eigenlijk tot een enthousiast beschermer van verdedigingswerken gemaakt? Daar is om te beginnen de zeer stimulerende invloed van een beleidsmedewerker op het provinciaal bureau Monumentenzorg, drs. H. P. G. de Boer. Iemand die volgens een kranteverslag 'oprecht in vervoering' raakte bij het beschrijven van sommige verdedigingswerken. Hij wist het provinciaal bestuur te interesseren voor de bescherming van een aantal naar hij zei 'fantastische bouwwerken.'

Verder is het een feit, dat die 'fantastische bouwwerken' inderdaad in het noordhollandse landschap zijn opgenomen. De belangrijkste werken daarvan vormen samen de *Stelling van Amsterdam*. Het zijn ongeveer veertig forten, in een straal van zo'n vijftien à twintig kilometer om de stad heen. Wat dus betekent dat ze gelegen zijn bij plaatsen als Marken-Binnen, Velsen, Haarlem, de Wieringermeer, Aalsmeer, Muideren. Veertig forten, eind vorige eeuw, begin deze eeuw gebouwd, samen de Stelling van Amsterdam vormend, die als grote uitzondering nog vrijwel helemaal intact is. En nog niet eens op de be-

schermingslijst van de provincie Noord-Holland voorkomt. Maar er is wel een beleidsvisie rond deze bouwwerken vastgesteld: als provinciale diensten en gemeentebesturen besluiten voorbereiden op het gebied van ruimtelijke ordening, verkeer, etc., moeten ze aan deze beleidsvisie getoetst worden.

De Stelling van Amsterdam

'Bij de landsverdediging van Nederland,' begint kolonel b.d. Sneepe een deskundig kollege over de Stelling van Amsterdam, 'probeerde men de eeuwen door een naderende vijand aan de grenzen op te houden. Maar men was nooit sterk genoeg om de vijand echt tegen te houden, men kon hoogstens wat vertragen en de weerstand opvoeren in kortere lijnen. Als men het ook daar niet hield kon men nog terug vallen op de Waterlinie, later uitgebreid tot de vesting Holland. Die omvatte het grootste deel van Zuid-Holland, een stuk van Utrecht en Noord-Holland, het kernland van de tachtigjarige oorlog en later, wat men bijna altijd in handen heeft weten te houden. Men kwam echter in de vorige eeuw door de ontwikkeling van de strijdmiddelen in Duitsland en Frankrijk tot de overtuiging, dat we nog een laatste groot reduit moesten hebben. Een reduit is een gebied waarheen terugvloeiende verdedigers konden worden opgevangen. Dus bij doorbreking van de linieën kon men zich tenslotte terugtrekken op de Stelling van Amsterdam. Het was een enorme ring van 135 kilometer rond Amsterdam en telde onder meer 40 forten, een daarvan lag op het eiland Pampus voor de IJmond. En die forten hadden allemaal *inundatievelden* als voorterrein (onder water gezet land-bf). In die tijd, begin deze eeuw, was dit de grootste en sterkste kringstelling die Europa kende. U kunt zich voorstellen: zo lang er geen luchtmacht bestond moest een aanvaller over land komen en een vijand

Bunker in de duinen bij IJmuiden uit de Tweede Wereldoorlog

Schildering in de kapel van fort Spijkerboor bij Wormerveer

kon oprukken tot de inundatievelden, dan kon hij niet verder.'

De forten, bijna allemaal nog intact, liggen meest eenzaam in het landschap. Vindt hij ze indrukwekkend? Sneep weet zich eerst geen raad met deze vraag: voor hem is het duidelijk zo, maar hoe leg je dat uit? Hij pakt een boekwerk, laat foto's zien. 'Het zijn heel bijzondere objecten in het terrein,' zegt hij. 'Er zijn ruimten die kwa interieur kathedraalachtig aandoen, die hebben prachtige gewelven, mooi metselwerk met vele overgangsbogen en zo. Wanneer je een restauratiearchitect meeneemt naar een fort staat hij vrijwel altijd versteld van de functionele schoonheid en de landschappelijke betekenis van het werk.' De heer Sneep hoeft eigenlijk niets te zeggen, want de (recente) foto's spreken al voor zich. Sommige werken zijn ook zonder geschiedkundige argumenten al waard om behouden te blijven, louter vanwege de prachtige of karaktervolle vormgeving.

Unieke flora en fauna

De Stelling van Amsterdam is tot nu toe goed onderhouden, omdat het overgrote deel tot voor kort in gebruik was als magazijnruimte van defensie. Voor een deel is dat nog zo. Maar defensie is bezig de opslag meer te concentreren, zodat de forten spoedig leeg komen te staan. En de vraag naar een eventueel hergebruik aan de orde komt. Dat hergebruik mogelijk is, bewijst een algemeen toegankelijk fort beoorden *Purmerend*, waar een *wijnhandel annex restaurant* in gevestigd is. De eigenaar heeft zelf grote belangstelling voor dit soort werken en heeft veel aan onderhoud gedaan. 'We krijgen mensen uit alle landen van de wereld op bezoek,' zegt de heer Sneep. 'Ze zijn vol bewondering voor wat er van de Stelling van Amsterdam overgebleven is.'

De forten liggen in een vlak weideland-schap, wat dus een ander aanzien heeft gekregen. 'Er werd steeds een gracht gegraven, en met de uitgegraven grond een wal opgeworpen, wat dus een nieuw element in het landschap gaf, ook in verticale

zin. Doordat grond uit ondergelegen grondlagen vijf tot tien meter boven het maaiveld kwam te liggen, ontstond er een unieke begroeiing. Er kwamen soms planten terug die er 2000 jaar niet geweest waren. Dat trok weer kolonies van insecten en kruipend gedierte aan. En daardoor ontstonden weer kolonies van vogels.' 'Een fort dat 100 jaar militair object geweest is, werd 100 jaar spaarzaam betreden. Zo'n fort heeft dan een rijkdom en een diversiteit aan dieren en planten die uniek zijn. Een onderzoek van de universiteit van Utrecht heeft een aantal jaren geleden uitgewezen, dat een fort als bij Reinouwen aan de top staat wat betreft fauna en flora. Bovendien is er op die forten in de loop van de tijd geboomte ontstaan, dikwijls spontaan. De landschappelijke waarde daarvan is onomstreden.'

Hergebruik

Het voormalige fort bij Purmerend, in gebruik als wijnhandel, is als zodanig niet

Geschutskoepel van fort Spijkerboor

uniek. Ook een fort bij Jutphaas is al 15 à 20 jaar wijnhandel, hetzelfde geldt voor een fort in Lent, bij Nijmegen. En in de vesting Naarden wordt een bepaald onderkomen als wijnhandel gebruikt. De omstandigheden in verdedigingswerken zijn blijkbaar gunstig voor wijnen: het is er duister en vochtig en de temperatuur is zeer konstant.

Als je verdedigingswerken als 'stille getuigen van belangrijke historische gebeurtenissen' wilt behouden, kom je voor de vraag te staan wat te doen met de door de Duitsers in 40-45 aangelegde bunkers. Een gevoelig onderwerp. Gebouwen van de nazi's beschermen? Dat gaat te ver, daarvan komen emoties los, enz. Vinden sommigen. Menno van Coehoorn ziet het anders. De heer Sneep: 'Wij zijn er al jaren lang over bezig, ook met bestuurders. We hebben er tot nu toe altijd begrip voor gehad dat mensen die 40-45 zelf mee hebben gemaakt, daar moeite mee hebben. Men is ook vrij rigoureuus geweest met het opruimen van deze werken. Allernaal zeer begrijpelijk. Maar geleidelijk aan kun je meer afstand nemen van die tijd. En dan kun je als volgt redeneren. We hebben een 80-jarige oorlog met Spanje gevoerd en nadien als staat drie oorlogen met de Duitsers, vier met de Engelsen, vijf met de Fransen gevoerd. En in het verre verleden hebben we hier ook nog de Romeinen gehad. Er zijn overblijfselen van Romeinse legerplaatsen, complete vestingen, door de Spanjaarden achtergelaten (de vesting Hulst en Stevensweerd), de Fransen hebben verdedigingswerken achtergelaten om Den Helder, Vlissingen, Oltgensplaat... Ja, en als laatsten hebben we de Duitsers gehad in 40-45. Strikt zakelijk en wetenschappelijk geredeneerd is er geen enkele reden om de Romeinse, Spaanse, Franse en Engelse overblijfselen te behouden maar de Duitse op te ruimen. Ook uit het oogpunt van architectuurhistorie zou dat te betreuren zijn.'

Zelfs de provincie Noord-Holland doet nu niets aan het behoud van Duitse werken na 1940. Maar Menno van Coehoorn blijft het proberen.